

«آثار تربیتی توکل از منظر آیات و روایات»

محدثه محمد ابراهیمی^۱

چکیده:

توکل در نظام تربیتی اسلام جایگاهی ویژه دارد و به معنای تعادلی دقیق میان تلاش مسئولانه و تسلیم به حکمت الهی است. این مفهوم، زنجیره‌ای از آگاهی و انتخاب است که انسان را به تعادلی نادر میان کوشش و اعتماد عمیق به مشیت الهی رهنمون می‌سازد. توکل، اضطراب ناشی از ناتوانی‌های فردی را به آرامشی مطمئن تبدیل کرده و ترس از ناشناخته‌ها را به امیدی گسترده بدل می‌کند.

در سطح فردی، توکل به عنوان پناهگاهی امن در برابر مشکلات زندگی عمل کرده و صبر، مسئولیت‌پذیری و شکرگزاری را تقویت می‌نماید. در سطح اجتماعی، توکل موجب کاهش تکبر و افزایش همکاری می‌شود و جامعه‌ای مبتنی بر همدلی و عدالت را ایجاد می‌کند. از منظر معنوی، توکل سفری به درون خویشتن است که انسان را از ترس‌ها رها ساخته و با بینشی روشن‌تر، نقش واقعی خود را در هستی باز می‌یابد.

این نوشتار نشان می‌دهد که توکل فراتر از یک آموزه نظری، سبک زندگی‌ای است که با پیوند تلاش و اطمینان، انسان را از اسارت خودکامگی رها ساخته و راه رستگاری را می‌گشاید. در نهایت، توکل امید را در زندگی جاری ساخته و جهان‌بینی توحیدی را به تجربه‌ای تحول‌آفرین تبدیل می‌کند.

واژگان کلیدی: آثار توکل، اعتماد به خدا، تربیت، توکل، قرآن و روایت

^۱ طلبه سطح ۲، موسسه آموزش عالی تخصصی زینبیه (س) mohadesebrahimi69@gmail.com

مقدمه

از اصول اساسی در آموزه‌های دینی، توکل به خداوند است، که در جنبه‌های فردی و اجتماعی تاثیر عمیقی دارد. از دیدگاه قرآن توکل بر خدا یکی از سرمایه‌های مهم و موفقیت انسان به شمار می‌رود. توکل به عنوان یک ویژگی اخلاقی پسندیده نقش تربیتی مهمی در زندگی انسان ایفا می‌کند زیرا از نیازهای اساسی زندگی انسان‌ها بحث تربیت است.

اهداف این مقاله شامل شناسایی و تحلیل آثار تربیتی توکل است. این مقاله درصدد پاسخگویی به این سوال که تاثیر توکل و آثار تربیتی آن از منظر آیات و روایات چیست؟ این موضوع در علوم اجتماعی، علوم اخلاقی، علوم فقهی، علوم فلسفی بررسی می‌شود. امروزه با کم رنگ تر شدن مبحث توکل و پدید آمدن چالش‌ها تغییرات سریع امروزی و ناآرامی‌ها و آسیب‌های روانی مانند ترس، اضطراب، خشم و پرخاشگری برای افراد جامعه، بدین منظور لازم است گام‌هایی در جهت پررنگ کردن بحث توکل به خدا و ضرورت اعتماد به خداوند، و تکیه بر او به عنوان منبع اصلی آرامش و ناظر و حاضر بودن خداوند بر اعمال و بازگو کردن آثار تربیتی توکل باعث کاهش مشکلات و آسیب‌هایی که جز لاینفک زندگی انسان‌هاست می‌شود بنابراین ضروری است که آثار تربیتی توکل شناخته شود و مورد بررسی قرار گیرد تا باعث آگاهی و استفاده افراد جامعه شود.

در این زمینه پژوهش‌هایی صورت گرفته است که بسیاری از محققان و نویسندگان به بررسی توکل و آثار آن پرداختند از جمله مقلله "آثار توکل در آیین قرآن و روایات" و مقلله "آثار تربیتی توکل از دیدگاه قرآن و نهج البلاغه" و پایان نامه "توکل از دیدگاه قرآن و سنت و آثار پیامدهای فردی و اجتماعی آن" و کتاب "توکل آرامش" اما آنچه حائز اهمیت است این مقاله حاضر به دلیل بهره‌گیری گسترده و دقیق آیات قرآن و روایات معتبر آثار تربیتی را به شکل جامع‌تر و عمیق‌تر از سایر مقالات بررسی کرده است. که استفاده از منابع غنی دینی و روایی ابعاد مختلف تربیت توکل مطرح شده که این امر موجب غنای بیشتر این مقاله نسبت به سایر مطالعات شده است

۱- مفهوم شناسی واژه توکل

۱-۱ معنای لغوی

واژه «توکل» که در قرآن کریم بارها به کار رفته است، از مفاهیم عمیق دینی، اخلاقی و عرفانی به شمار می‌آید. این کلمه از ریشه «و-ک-ل» مشتق شده و به صورت مصدر باب تفعیل^۱ آمده است. معنای اصلی توکل عبارت است از «سپردن امور خود به دیگری به دلیل ناتوانی و با اختیار کامل، وکیل قرار دادن کسی و تکیه کردن به او و توسل جستن به او»^۲. در تعاریف دیگر، توکل به معنای «فردی که قادر به انجام کاری نیست و آن را به دیگری می‌سپارد»^۳ نیز آمده است. به بیان ساده‌تر، توکل یعنی «منصوب کردن کسی برای مدیریت و انجام کاری» و در مفهوم گسترده‌تر به معنای «اعتماد کردن، تکیه کردن^۴ و واگذار کردن مسئولیت^۵ به دیگری» است

۱-۲ معنای اصطلاحی

«توکل» عبارت است از اظهار عجز و ناتوانی و در عین حال اعتماد و واگذاری امور به دیگری به عنوان وکیل و نایب^۶. به بیان دیگر، توکل به معنای پذیرش وکالت و اعتماد کامل است. راغب اصفهانی توکل را به دو صورت تبیین می‌کند: نخست، «توکلت لفلان» به معنای قبول وکالت از اوست و دوم، «توکلت علیه» به معنای اعتماد و امیدواری به اوست؛ یعنی یا وکالت او را می‌پذیرم یا به اعتماد به او امیدوار می‌شوم.^۷

طبرسی نیز توکل را به معنای «اظهار عجز و اعتماد قلبی» تعریف کرده است.^۸ به تعبیر دیگر، توکل به معنای سپردن امور به فردی است که جانشین و نماینده انسان در انجام آن کار باشد.^۹ مفسران نیز بیان داشته‌اند که توکل در تمامی مراحل زندگی، هم در گفتار و هم در رفتار، به معنای تکیه کردن بر کسی یا چیزی است.^{۱۰}

۱- سجده آیه ۱۱ و انعام آیه ۸۹

۲- العین جلد ۵ صفحه ۴۰۵

۳- الراعد جلد ۲ صفحه ۱۸۹۰

۴- دهخدا صفحه ۷۱۴۷ جلد ۵

۵- فرهنگ الفبایی عربی فارسی جلد ۲ ۱۸۹۰

۶- لسان العرب جلد ۱۱ صفحه ۷۳۶

۷- المفردات، دارالقلم، جلد ۱، صفحه ۸۸۲

۸- قاموس قرآن جلد ۷ صفحه ۲۴۰

۹- المعجم الوسیط صفحه ۱۰۵۴

۱۰- «فتح القدير الجامع بين فنى الرواية و الدراية من علم التفسير، جلد ۲، صفحه ۴۲۱

۳-۱ اصطلاح توکل در ادبیات قرآن

در قرآن کریم، واژه «وکیل» که به معنای «وکیل، کارساز و نگهدارنده» است، به عنوان یکی از صفات خداوند متعال آمده و نقش مهمی در مفهوم توکل ایفا می‌کند. در سوره اسراء، آیه ۲ آمده است^{۱۱}:

«وَأَتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَجَعَلْنَاهُ هُدًى لِّبَنِي إِسْرَائِيلَ أَلَّا تَتَّخِذُوا مِن دُونِي وَكِيلًا» ترجمه: «ما به موسی کتاب دادیم و آن را برای بنی اسرائیل وسیله هدایت قرار دادیم که جز مرا که خدای یگانه‌ام، وکیل و کارساز نگیرید» در این آیه، «وکیل» به معنای پروردگار هستی است که انسان‌ها امور خود را به او می‌سپارند و بر او توکل می‌کنند.^{۱۲} خداوند، نگهدارنده و تدبیرکننده همه امور است و در برآوردن خواسته‌ها و رفع نیازهای بندگانش اقدام می‌کند.^{۱۳} بنابراین، توکل به معنای اعتماد کامل به خداوند و سپردن امور به اوست، به ویژه در سختی‌ها و گرفتاری‌ها که نباید به غیر خدا اعتماد کرد^{۱۴}.

در سوره نساء، آیه ۱۷۱ آمده است: «وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا» ترجمه: «و خدا از نظر کارسازی همه امور آفرینش کافی است»^{۱۵}. در تفسیر این آیه آمده است که خداوند تنها خالق و مالک مخلوقات نیست، بلکه مدبر، حافظ، رزاق و سرپرست آنان نیز می‌باشد. واژه «وکیل» در اینجا به معنای گواه، شاهد و کافی بودن خداوند در همه امور است. سوره انعام، آیه ۱۰۷ می‌فرماید: «وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَشْرَكُوا وَمَا جَعَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِظًا وَمَا أَنتَ عَلَيْهِمْ بِوَكِيلٍ» ترجمه: «اگر خدا می‌خواست آنان را مشرک نمی‌کردند، و ما تو را بر آنان نگهبان و کارساز قرار ندادیم تا آنان را به اجبار به پذیرش دین واداری»^{۱۶}. در این آیه، واژه «وکیل» به معنای صاحب اختیار و نماینده نیست؛ بلکه تأکید بر آزادی انتخاب و عدم اجبار در ایمان است. ایمان حقیقی باید از طریق منطق، استدلال و نفوذ در فکر و روح افراد حاصل شود، نه از طریق تحمیل است.

۱۱- وجوه قرآن، ص ۳۰۸

۱۲- الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل، جلد ۲، صفحه ۴۳۸

۱۳- تفسیر المیزان جلد ۱۳ صفحه ۴۶

۱۴- تفسیر مجمع البیان جلد ۱۴ و ۲۱

۱۵- تفسیر نمونه جلد ۵۲ صفحه ۲۱۸

۱۶- تفسیر المیزان جلد ۷ صفحه ۴۳۳

در قرآن کریم، توکل به خداوند یکی از صفات مؤمنان به شمار می‌رود و در سوره اسراء، آیه ۲ به این نکته اشاره شده است که جز خداوند یگانه، وکیل و کارساز دیگری نگیرند^{۱۷}.

زمخشری در تعریف توکل بیان می‌کند که این مفهوم به معنای واگذاری کامل امور به خداوند، ترس از او و امید به رحمتش است. او تأکید می‌کند که شرط اصلی توکل، پاکسازی و خالص کردن نفس برای خداوند می‌باشد^{۱۸}. شیخ طوسی توکل به خداوند را به عنوان واگذاری امور به او بر اساس اطمینان به تدبیر نیکوی الهی تعریف می‌کند. او تأکید می‌کند که توکل شامل تسلیم در برابر اراده خداوند به همراه اعتماد و رضایت به تقدیر اوست^{۱۹}.

شیخ طوسی همچنین به تفضل خدا و حسن تدبیر او اشاره می‌کند و توکل را با اطاعت از اوامر الهی مرتبط می‌سازد. او این ویژگی را از صفات مؤمنان به شمار می‌آورد و در برخی موارد آن را واجب می‌داند.

پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) در پاسخ به پرسشی درباره معنای توکل از جبرئیل چنین فرموده‌اند: توکل عبارت است از شناخت و بینش عمیق نسبت به خداوند، اعتقاد راسخ به قدرت و عزت او، و آگاهی از ناتوانی مخلوقات. این شناخت باید همراه با امیدواری و توسل به خداوند باشد، به گونه‌ای که در درخواست یاری از او هیچ ترسی وجود نداشته باشد.

در مجموع، توکل در فرهنگ قرآنی به معنای اعتماد کامل به خداوند، سپردن امور به او و امیدواری به رحمت و قدرت بی‌پایان اوست که همراه با شناخت دقیق از جایگاه انسان و خداوند، موجب آرامش و اطمینان قلبی می‌شود.

۴-۱- تفویض

توکل به معنای اعتماد و واگذاری امور به خداوند است، به گونه‌ای که انسان تنها خدا را وکیل کارهای خود بداند و از هر عامل دیگری به طور مستقل چشم‌پوشی کند. این واژه مترادف‌هایی چون اعتماد، تفویض، تسلیم و رضا دارد. کلمه تفویض^{۲۰} در لغت به معنای "واگذاری و اختیار دادن است امری و حاکم قرار دادن او در آن امر" است و در اصطلاح قرآن "برگرداندن و واگذاری کارها به خداوند متعال" است. البته این دو واژه در تسلیم

۱۷-سوره آل عمران،ابراهیم

۱۸-زمخشری، ج ۲، ص ۱۹۶

۱۹-طوسی،التبیان فی تفسیر القرآن، ج ۳، ص ۳۲

۲۰-ابن منظور، ۱۴۱۴، جلد ۱۷، ص ۳۳۴

ورزد چه کسی به شما کمک خواهد کرد پس باید کسانی که ایمان به خدا دارند فقط بر او توکل نمایند تا از حمایت و نصرت او بهره‌مند شوند. نصرت و پیروزی بر دشمنان دین خدا نه به مال و شوکت است نه به عدد و رقم فقط به خدای سبحان تعلق دارد و با اتکال و توکل بر خداوند به دست می‌آید که در سوره آل عمران بعد از اینکه خداوند به پیامبر دستور عفو گذاشت از مسلمین و طلب استغفار برای آنان را می‌دهد به مشورت و توکل امر می‌نماید. یکی از راه‌های جلب یاری و دستگیری خداوند همین صفت توکل است که در آخر آیه آمده و اشاره به اینکه مومنین به سبب اینکه ایمان به خدا دارند و اینکه او ناصر است و یاری جز او نیست^{۵۳} باید به او توکل کنند. در سوره انفال خداوند سبحان پیامش را دستور به صلح و سفارش می‌دهد البته. در صورتی که دشمن روی موافقت نشان بدهد و اگر دشمنان به صلح تمایل داشتند و تو نیز مایل به صلح باشی و سپس دستور به توکل داده است و می‌فرماید: **وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ ۚ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ**.^{۵۴} و اگر دشمنان به صلح گرایند، تو هم به صلح گرای، و بر خدا توکل کن، که یقیناً او شنوا و داناست. و در آیات بعد نتیجه تفکر را کفایت کردن امور از جانب خدا باشد بیان کرده در ضمن جواب سوال احتمالی را داده. آن اینکه از کسی بپرسد. ممکن است تمایل دشمن به صلح و سازش با هدف خدعه و نیرنگ باشد و از این طریق مومنین را غافلگیر کرده و در موقع مناسب که در نظر دارند بر آنها شبیه خون بزنم و خداوند در جواب فرمود. **(وَإِنْ يُرِيدُوا أَنْ يَخْدَعُوكَ فَإِنَّ حَسْبَكَ اللَّهُ)**^{۵۵} اینکه ما تو را امر به توکل کردیم برای همین بود که بدانیم اگر دشمن بخواهد به این وسیله به تو نیرنگ بزند خدائگهدار توست و توکل بر خدا کفایت او امور تو را و نگه داشتن تو از نیرنگ دشمن می‌باشد.^{۵۶} در روایت متعددی به نقش توکل در غلبه بر دشمن اشاره شده است. از جمله. در روایت امام باقر علیه السلام. چنین آمده. **وَمَنْ تَوَكَّلَ عَلَى اللَّهِ لَا يَغْلِبْهُ مَنْ اعْتَصَمَ بِاللَّهِ لَا يَهْزِمُ** کسی که بر خدا توکل کند مغلوب نمی‌شود و کسی که به خدا تمسک کند شکست نمی‌خورد.^{۵۷} و امیرالمومنین علیه السلام نیز توکل بر خداوند را یگانه عامل پیروزی بر دشمن و محمود ماندن از شر او بیان می‌دارد و می‌فرماید **اَلتَّوَكُّلُ عَلَى اللَّهِ نَجَاةٌ مِنْ كُلِّ سُوءٍ وَ حِرْزٌ مِنْ كُلِّ عَدُوٍّ** که توکل بر خداوند مایه نجات از هر بدی و محفوظ ماندن از هر دشمنی است.^{۵۸}

^{۵۳} فرهنگ قرآن جلد ۴ صفحه ۸۷

^{۵۴} - انفال آیه ۶۱

^{۵۵} - انفال آیه ۶۲

^{۵۶} - تفسیر آسان جلد ۶ صفحه ۱۵۴

^{۵۷} - جامع الاخبار صفحه ۳۳۲

^{۵۸} - بحارالنوار جلد ۷۵ صفحه ۷۹

نتیجه گیری

سرانجام با بررسی‌های انجام شده آثار تربیتی توکل به عنوان یک ویژگی اخلاقی معنوی که نقش بسیار مهمی در رشد و تعالی فردی و اجتماعی انسان دارد، مانند تقویت خداباوری که تاثیرات بسیار گسترده و عمیقی در زندگی انسان به دنبال می‌آورد. انسان اگر معنای واقعی و صحیح توکل را درک کند، همراه با تلاش و کوشش در مسیر درست تعالی حرکت کند و این صفت را در زندگی نهادینه کند، نخست اثر آن آرامش عمیق در دل و ذهن است و نگرانی‌ها و اضطراب‌های بی‌مورد جای خود را به آرامش و اطمینان می‌دهند. این آرامش روانی باعث تقویت اراده و شجاعت در فرد می‌شود و از ترس و شکست مشکلات رهایی پیدا می‌کند و قدرت استقامت او در برابر چالش‌ها بیشتر می‌شود و زمینه ساز موفقیت بزرگ در زندگی فردی و اجتماعی او می‌شود. فرد با توکل، رشد معنوی خود را فراهم می‌آورد و به جای اتکا به توانمندی دیگران به قدرت لایزال خداوند تکیه می‌کند و انسان، در برابر وسوسه‌های شیطان و شک‌های فکری مقاوم تر می‌شود و با ایمان و یقین قوی‌تر مسیر زندگی خود را ادامه می‌دهد. توکل واقعی یک عامل کلیدی است که زندگی را متحول و متعادل می‌سازد و مسیر زندگی انسان را به سوی کمال و سعادت هموار می‌سازد و تاثیرات مثبت آن به سطوح خانواده و جامعه نیز نمود پیدا می‌کند که باید در نظام‌های تربیتی و آموزشی مورد توجه قرار بگیرد که فرد متوکل الگوی مناسب برای دیگران باشد و هم برای ارتقای سلامت روانی و تربیتی انسان‌ها و کیفیت زندگی فردی و اجتماعی موثر باشد تا جامعه مقاوم و امیدوار و متکی به خداوند که سرشار از موفقیت و آرامش است ساخته شود.

منابع

- ۱- ابراهیم تفلیسی، حبیب، **وجوه قرآن**، تصحیح مهدی محقق، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۸
- ۲- بهشتی، سید محمد، **توکل از دیدگاه قرآن**، اصفهان، مسجد امام علی (ع)، بی تا.
- ۳- پاینده، ابوالقاسم، **نهج الفصاحه**، چاپ سوم، انتشارات جاویدان، ۱۳۷۷.
- ۴- پسندیده، عباس، **رضایت از زندگی**، تهران، کتابخانه علمی فرهنگی دارالحدیث، ۱۳۸۴.
- ۵- تفلیسی، ابوالفضل حبیش بن ابراهیم، **وجوه قرآن**.
- ۶- خوانساری، جمال الدین، **شرح غررالحکم**، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۶۶.
- ۷- دهخدا، علی اکبر، **لغت نامه دهخدا**، موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- ۸- دستغیب، سید عبدالحسین، **توکل و نقش آن در اجتماع**، اصفهان، نشر جوادیه نیرو
- ۹- راغب اصفهانی، **مفردات الفاظ قرآن**، ترجمه خسروی، غلامرضا، تهران، انتشارات مرتضوی، ۱۳۷۲.
- ۱۰- قرشی، سید علی اکبر، **قاموس قرآن**، تهران، ناشر: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۵۴.
- ۱۱- قرائتی محسن، **تفسیر نور**، چاپ چهارم، انتشارات در راه حق، ۱۳۷۷.
- ۱۲- سبزواری، محمد بن محمد، **جامع الخبر**، تهران، نشر کتاب، ۱۳۸۲.
- ۱۳- شبر عبدالله، **اخلاق شبر**، ششم، قم، انتشارات، هجرت سال ۱۳۸۰.
- ۱۴- شجاعی، محمد صادق، **توکل بر خدا**، قم، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی ره.
- ۱۵- طباطبایی، سید محمد حسین، **المیزان**، ترجمه محمد باقر موسوی همدانی.
- ۱۶- طبرسی، فضل بن حسن، **مجمع البیان**، ترجمه رضا ستوده، چاپ اول.
- ۱۷- طیب، سید عبدالحسین، **اطیب البیان**، چاپ سوم، تهران انتشارات اسلام، ۱۳۶۶.
- ۱۸- کلینی، محمد بن یعقوب، **اصول کافی**، تصحیح علی اکبر غفاری، چاپ دوم انتشارات اسوه.

- ۱۹- مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، چاپ دوم تهران، دار کتب اسلامی، ۱۳۴۴
- ۲۰- معین، محمد، فرهنگ فارسی، جلد اول، موسسه انتشارات امیر کبیر.
- ۲۱- محمد ری شهری، محمد میزان الحکمه، ترجمه حمیدرضا شیخی، انتشارات دارالحديث.
- ۲۲- موسوی خمینی، روح الله، شرح ۴۰ حدیث، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- ۲۳- هاشمی رفسنجانی، علی اکبر، فرهنگ قرآن، مرکز فرهنگ و معارف قرآن (تألیف گروهی) و آیت الله هاشمی رفسنجانی (نظارت)، ۱۳۸۳
- ۲۴- نجفی خمینی، محمدجواد، تفسیر آسان، کتابفروشی اسلامیة (تهران)، ۱۳۹۸
- ۲۵- ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان عرب، بیروت، ۱۳۷۴.
- ۲۶- فراهیدی، خلیل، العین، انتشارات اسوه
- ۲۷- راغب اصفهانی، ابوالقاسم الحسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، دار الشامیه، بیروت، لبنان.
- ۲۸- زمخشری (جارالله زمخشری)، ابوالقاسم محمود بن عمر، «الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل و عیون الاقاول فی وجوه التأویل» (تفسیر کشاف)
- ۲۹- حرّانی، ابن شعبه، تُحْفُ الْعُقُولِ فِيمَا جَاءَ مِنَ الْحِكْمِ وَالْمَوَاعِظِ عَنْ آلِ الرَّسُولِ، مترجم محمدصادق
- ۳۰- حسن زاهدی، شاه عبدالعظیمی، حسین، تفسیر اثنی عشری، میقات، ۱۳۶۳هـ، تهران.
- ۳۱- خوارزمی، ابوالقاسم، الكشاف عن حقائق التنزيل و عیون الاقاول فی وجوه التأویل.
- ۳۲- دار الكتاب العربی، بیروت - لبنان.
- ۳۳- شوکانی، محمد، فتح القدیر، دار ابن کثیر، دمشق، سوریه.
- ۳۴- طبرانی، سلیمان، المعجم.
- ۳۵- شوکانی، محمد، فتح القدیر، دار ابن کثیر، دمشق، سوریه.

۳۶- عاملی ، حر ، *ألفصول المهمة في أصول الأئمة* ، مؤسسه معارف اسلامی امام رضا ، ۱۳۷۶ ش.

۳۷- مدرسی، سید محمد تقی ، *تفسیر هدایت* ، مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی ، ۱۳۷۷.

۳۸- آثار توکل در آئینه قرآن و روایات، نشریه نورالمصطفی

۳۹- بررسی و مفهوم توکل و آثار آن بر زندگی انسان ها، مرضیه بهشتی، ریحانه نودهی

۴۰- نقش توکل در کسب و کار، غلامرضا منتظری، ، بهزاد لاله زاری مصلی

۴۱- تفسیر قرآن کریم با رویکردی نوین ، دانشنامه اسلامی